

UDK: 159.923.2	Godišnjak za psihologiju, vol 5, No 6-7., 2008, pp. 81-94	ISSN 1451-5407
----------------	--	----------------

Ljubiša Zlatanović,
Filozofski fakultet,
Niš

POSTMODERNIZAM I "SMRT SUBJEKTA" – KA DEKONSTRUKCIJI SAMSTVA

Apstrakt

Autor razmatra jednu od središnjih tema postmoderne psihologije – prirodu samstva. Glavni fokus je na ključnoj ideji, koja je postala slogan postmoderne misli o ljudskoj subjektivnosti – ideji o "smrti subjekta". Naglašava se da ova ideja, koja podrazumeva relacione koncepcije samstva kao "mreže odnosa" sa drugima i subjekta konstituisanog kao "tekst", isključuje neke osnovne pretpostavke moderne psihologije – kao što su ideja o autonomnom i intencionalnom delatniku i ideja o esencijalizovanom i objedinjenom samstvu. Zatim se razmatraju implikacije postmoderne dekonstrukcije samstva. Konačno, izlaže se postmoderna analiza Nila Janga poznate Ibzenove drame "Per Gint", u kojoj se subjektova objedinjena predstava o samstvu gubi u lavirintu samousredsređenosti bez ikakvog "stvarnog samstva" ili "stvarnog središta" ličnosti.

***Ključne reči:** postmodernizam, dekonstrukcija, samstvo, "smrt subjekta", subjektivnost*

U svom razmatranju psiholoških implikacija socijalne i kulturalne situacije u savremenom zapadnom svetu, stanja označenog kao "postmodernizam" ("postmodernost"), socijalni psiholozi i psiholozi ličnosti (kao i psiholozi iz drugih disciplina) koji zastupaju postmoderno stanovište teže jednom više *istorijskom, relacionom i kulturalnom* objašnjenju čovekovog samoiskustva kao osobe u svetu.

Nudeći alternativne teorijske orijentacije i reformulacije u razumevanju samstva i subjektivnosti, čiji je zajednički imenitelj

"dekonstrukcija" samstva, oni posebno ističu da su tokom dvadesetog veka ljudi modernog sveta postepeno izgubili svoju individualnost – svoja autonomna i skladna samstva, svoja stvarna samstva ili pojmove o sebi, kao i postojane identitete (Denzin, 1993; Dowd, 1991; Gergen, 1991). Ova postmoderna ideja je od središnje važnosti za novije tendencije u socijalno – psihološkom razumevanju samstva.

Gledišta o "postmodernom samstvu" sugerišu da su naši uobičajeni naponi da ispunimo *uloge* koje nam je pripisalo društvo imali za posledicu da smo vremenom *zamenili* našu trajniju individualnost i subjektivni osećaj objedinjenosti i jedinstvenosti *skupom* samopredstava (predstava o sebi), koje nemaju kvalitet trajnosti. Umesto toga, te predstave i pojmove o sebi mi imamo trenutno, a onda ih zanemarujemo ili odbacujemo zarad nekih drugih, novokonstruisanih samopoimanja. U nastalim postmodernim, multikulturalnim uslovima, primećuje Gergen (Gergen, 1991), osobe postoje u stanju *stalne* konstrukcije i rekonstrukcije; one žive u svetu u kojem "sve ide što može biti predmet pregovaranja". Otuda, sa stanovišta socijalnog konstrukcionizma, nema smisla tragati za nekim večnim i nesumnjivim objašnjenjima ljudi i društva. Jer, *jedina* stalna i nesumnjiva odlika društvenog života (i, štaviše, sveta) jeste činjenica da se on *neprestano menja*. Konsekventno, jedino što psihologija (prvenstveno, socijalna psihologija), kao i bliske socijalne nauke, mogu da učine jeste pokušaj da se razume i opiše *sadašnji* izgled sveta i pojedinca u tom svetu – "sveta u kojem danas živimo, i koji o nama odlučuje", da upotrebim reči nemačkog filozofskog antropologa Gintera Andersa (Zlatanović, 2006).

"Novi subjekt" ima *pripisan* identitet i to posredstvom načina na koje se uklapa u *diskurs*, bilo svoj ili drugih osoba. Prema tumačenju Boška Popovića (Popović, 2002), to znači da čovek ne može da se nada *samodoprinosu* svom nastojanju i samoostvarenju kao osobe, ali zato svojom rečju on može značajno da upliviše postojanje tuđeg identiteta. Jednostavno, "kulturalni tekst" pruža pojedincima izvore sa kojih će oni formirati njihova samstva i identitete (Shotter and Gergen, 1989).

Kad je reč o postmodernizmu i subjektivnosti – odnosno o mestu ljudskog subjekta, kao psihološkog središta svesti, u postmodernizmu – treba odmah naglasiti da bitnu odliku postmodernizma predstavlja objava "smrti subjekta". I više od toga: "smrt subjekta" je, moglo bi se reći, postala slogan postmoderne misli. Primenjena na psihološko razmatranje pojedinca, ova kritička filozofska tvrdnja o smrti subjekta odbacuje osnovnu pretpostavku moderne psihologije – ideju o autonomnom i intencionalnom delatniku, kao i o esencijalizovanom samstvu. Ono što ostaje jeste "anonimni pojedinac" koji je podređen, bolje reći prepušten, igri strukture i moći narativnosti" (Løvlie, 1994). U svojim razmatranjima, koja odišu antihumanizmom karakterističnim za postmodernu misao, postmoderni autori se polemički zalažu za kraj govora o subjektu kao mestu racionalnosti i autonomije, kao nesumnjivoj tački reference za mišljenje i delanje, i kao mestu slobode i istine. Oni zanemaruju ideju o *samorefleksiji* kao glavnom interesovanju filozofije od Platona do naših dana; to se *takođe* može reći za psihološko razmatranje subjekta, odnosno njegovog samstva i identiteta.

Tako, Šoter naglašava da je glavna namera nove, postmoderne psihologije da protera "posesivni individualizam i kartezijske tačke oslonca". On je mišljenja da nema takve stvari kao što su Ja i Ti – izuzev ako ih shvatimo samo kao *prolazne* egzistencije koje se menjaju od trenutka do trenutka (Shotter and Gergen, 1989). Prema zapažanju Boška Popovića (Popović, 2002), iz ovoga proističe da je čovekov identitet plod *trenutne okolnosti* u kojoj se nalazi – dakle, da nas u tramvaju konstituiše jedan diskurs a u muzeju drugi, i tako redom. Time se podriva ideja o relativnoj *istovetnosti* i *trajnosti* osećaja sopstvenog *identiteta* – "našeg doživljavanja sebe sama kao istovetne suštine koja je kadra da bude delotvorna i svesna toga da je jedinstven izvor delatnosti bez obzira na okolnosti i protok vremena i ujedno koju kao istovetnu vide i drugi (Popović, 2002, str.36). Tačka oslonca, kao što je unutrašnja subjektivnost pojedinca, biva uklonjena; umesto toga, kao novi temelj se predlaže "praktički društveni proces" koji se ne odvija unutar, nego *između* pojedinaca. Za neke postmoderne psihologe (kao što je Šoter, na primer), takav

proces je *dijalog* koji se odvija između učesnika u njihovoj svakodnevnici.

Za Šotera i njegove postmoderne istomišljenike, ljudska komunikacija (u njihovoj terminologiji "čin opštenja između 1. i 2. lica") nije čin običnog uzajamnog saopštavanja ili razmene informacija. Ona se mora shvatiti kao "ontološki formativni procesi" – odnosno, kao procesi kojima *uobličavamo* naša samstva i naše identitete: nas same kao ljudska bića. Ovako shvaćena "subjektnost" stvorena je u diskursu, pa je i samstvo takođe *podređeno* diskursu. Prema oceni Boška Popovića (Popović, 2002), ovakvo razumevanje vodi isključivanju *monologa* iz "nove psihologije", jer se sugeriše da monolog ne može biti izvor saznanja o doživljaju, koji je u nekim psihološkim gledištima imao uvaženo mesto. To ujedno važi i za oblast *moralnog rasuđivanja*. Tako, naspram "*Kantovog nasleđa*" u psihologiji morala – izraženog monologom pojedinca kad se nađe u moralnoj dilemi, njegovim samoispitivanjem univerzalnosti svojih maksima – stavlja se "*etika diskursa*", koja nudi *uzajamno razumevanje* i uopštivost obostranog interesa u diskursu koji se "javno obavlja". Ali, kao što dobro uočava Boško Popović, ovde nije jasno *kakav* je čovek koji stupa u ovakav etički diskurs, raspravu o moralnom delanju: "Ako mora biti razuman i pristati da sukob s nekim reši diskursom, onda je pred nama već moralno razborita osoba, a procedura jedino uljudnost" (Popović, 2002, str. 15).

Radikalni postmoderni filozofi, a na njihovom tragu i postmoderni psiholozi, poništavaju subjekta moderno shvaćenog kao središte sveta, ističući umesto toga ideju o subjektu kao delu "teksta sveta". Tako, novo razumevanje ljudske subjektivnosti snažno sugeriše udaljavanje od unutrašnjosti individualne psihe *ka* postojanju pojedinaca u socijalnom svetu, od unutrašnjeg esencijalizovanog samstva *ka* spoljašnjem tekstu: "subjekt postaje deo teksta sveta" (Kvale, 1994, str. 15).

Posredi je, bez sumnje, radikalno podrivanje temeljne odlike moderne predstave o ljudskom samstvu i identitetu koja je od

suštinske važnosti za psihološko bavljenje našim samopoimanjem i koja je postala sastavni deo savremene kulture, određujući način na koji definišemo i vrednujemo sebe, i razmišljamo o sebi i svom životu: naše osećanje sebe kao "*unutarnjeg*". S tim u vezi, savremeni filozof Čarls Tejlor (Tejlor, 1986) kaže:

U našem rečniku samorazumevanja suprotnost "unutra / spolja" igra važnu ulogu. Smatramo da se naše misli, ideje i osećanja nalaze "u" nama, dok se predmeti u spoljnjem svetu oko kojih se vrte ovi mentalni procesi nalaze "van" nas. Drugim rečima, mi gledamo na svoje sposobnosti i potencijale kao na nešto "unutarnje" što samo čeka da se pokaže i ostvari u spoljnjem svetu. Nesvesno je po nama unutra, te razmišljamo o dubinama neizrečenog, neizrecivog, o snažnim začetnim osećanjima, afinitetima, strahovima koji se bore za prevlast nad našim životom kao unutarnjim. (...) Mi smo stvorenja sa unutarnjim dubinama; sa delimično neistraženim i tamnim unutrašnjim predelima.

(Tejlor, 1986, str. 112)

Ovo osećanje psihološke unutrašnjosti, da smo osobe sa unutrašnjim ličnosnim zbivanjima, nerazlučivo je povezano sa sâmim osećanjem sebe samih, sa našim unutrašnjim samstvom. Nasuprot tome, jednu od ključnih odlika postmodernog preokreta u psihologiji čini upravo udaljavanje od unutrašnjeg *ka* spoljašnjem, od individualnog unutrašnjeg predela *ka* zajedničkom spoljašnjem predelu. Tako, u postmodernom, na dekonstrukciji kao intelektualnoj aktivnosti zasnovanom, razumevanju ljudskih bića postoji premeštanje fokusa pažnje i interesovanja sa unutrašnjosti individualne psihe na biće-u-svetu sa drugim ljudskim bićima; ili, još jednom, sa unutrašnjosti sveta ljudske psihe na spoljašnjost ljudskog sveta. To je, rekao bih, postmoderna eksteriorizacija samstva, *ospoljavanje* samstva izmeštanjem iz unutrašnjosti psihološkog sveta pojedinca u socijalni svet koji pojedinci dele.

Primetimo ovde, ako ne uticaje onda bar odjeke, Sartrove egzistencijalističke misli i Leingove, takođe sartrovski inspirisane, interpersonalne fenomenologije. Jer, za samstvom se ne traga *unutar* osobe, već *među* ljudima; istraživanje se premestilo sa iskustva osobe

na *međuisustvo* osoba u svetu. Tako, za Leinga (Leing, 1989), samstvo se ne može odvojiti od njegovih interpersonalnih veza. Moje doživljavanje samoga sebe ne može biti otrgnuto od mog doživljavanja mene; ono što sam ja za sebe deo je onoga što sam za druge. Sa stanovišta ove *socijalne fenomenologije samstva*, svaki odnos podrazumeva određivanje nečijeg samstva od strane drugog i obratno. Zbog ovakve *komplementarnosti* odnosa, smatra Leing, da bi se razumeo pojedinac mora se uzeti u razmatranje ne sâm pojedinac, nego složene *interakcije* koje se ostvaruju između pojedinaca. U vezi s ovim postmodernim zaokretom, Kvale (Kvale, 1994) iznosi sledeće jezgroviito zapažanje:

Ostaje otvoreno da li će psihologija napustiti svoju samonametnutu eksperimentalnu getoizaciju, svoje nesvesne lavirinte i svoj *kult samstva*, i početi da razmatra *povezanost* ljudske aktivnosti sa postojećim prirodnim i kulturalnim svetom. Nasuprot individualističkoj i intrapsihičkoj terminologiji moderne psihologije, postoji *deindividualizacija* i *eksternalizacija* osobe u postmodernom diskursu. *Doba samstva dolazi do svog kraja*. Postoji udaljavanje od unutrašnjeg ka spoljašnjem, od saznavaoaca ka saznomat. Pojmovi svesti, nesvesnog i psihe prelaze u pozadinu; a pojmovi kao što su znanje, jezik, kultura, predeo i mit izlaze u prvi plan. Postoji udaljavanje od arheologije "psihe" ka arhitekturi postojećih kulturalnih predela.

(Kvale, 1994, str.15)

U radovima postmodernih psihologa se naglašava da dekonstrukcija *racionalnog* i *supstancijalnog* samstva ne znači da se dovodi u pitanje gledište da mi shvatamo naše samstvo u neposrednom činu samorefleksije. Ona je *pre* usmerena protiv gledišta da se samstvo zaista opisuje kao središte ili suština ličnosti. Moderno ukorenjeno psihološko shvatanje subjektivnosti kao suštinskog samstva sugerise da naše misli, namere i postupci proističu iz "Ja" koje je u nama, koje je deo naše ličnosti. Kad govorimo o ličnim mislima, iskrenim namerama ili autentičnom izboru, mi takođe pretpostavljamo delovanje *principa jedinstva*, nečega što naš život

drži *u celini* kao *naš* sopstveni život a ne kao život bilo kojih drugih pojedinaca. Prema Lovliju (Løvlie, 1994), to se može nazvati principom "jednog u mnogome". Taj princip predstavlja psihološku verziju klasične ideje jedinstva ili *logosa* – nečega što okuplja pojedinačnosti naše psihe i omogućuje njenu opštu, zajedničku deskripciju.

Postmoderna dekonstrukcija subjekta je, u stvari, kritika ovog principa "jednog u mnogome", podrivanje moderne predstave o skladnom i objedinjenom samstvu. To jest, kako se ističe, to je kritika "logocentrizma" kao ideje o usredištenom razumu koji uređuje naš univerzum; psihološkim jezikom rečeno, posredi je kritika predstave o unutrašnjoj srži ličnosti – odnosno, o suštinskom, supstancijalnom samstvu. Takvo je, na primer, Olportovo personalističko-naturalističko učenje da je ličnost *supstancijalna*, konkretna jedinica mentalnog života, "centralna u shemi stvari", smeštena u organizmu – "pod kožom"; ona je "samosadržan" sistem, ali je za Olporta reč o sistemu koji je takođe otvoren prema svetu i za svet (Olport, 1969).

U pitanju je, dakle, odbacivanje *supstancijalizovane* koncepcije samstva, decentriranje tobožnje samozatvorenog i samodovoljnog samstva *relacionim* konceptom subjektivnosti: samstvo nije objedinjena psihološka celina, nego je složaj neintegrisanih predstava i doživljaja, i ono postoji kroz svoje odnose sa drugim samstvima (osobama) i realnošću koja je i sama fragmentisana (Gergen, 1994). Kao što i Pati Leder (Lather, 1994) primećuje, ono što u ovakvim postmodernim razumevanjima ljudske subjektivnosti nestaje jeste ideja o objedinjenom, postvarenom i esencijalizovanom subjektu kakva se sugerise u humanističkom i emancipatorskom psihološkom diskursu. Ovako zamišljen subjekt je zamenjen privremenim, neizvesnim i konstruisanim subjektom – subjektom čiji se "samoidentitet konstituiše i rekonstituiše relacionalo, pri čemu se njegove granice stalno iznova određuju i pregovaraju" (Scot, 1987, str.17).

Decentrirani subjekt je deo "teksta sveta", koji se postmoderno razumeva kao socijalno i lingvistički isprepleten sa prirodnim svetom. Ovaj fokus na fundamentalno relacionoj prirodi samstva i identiteta

ima za rezultat istorijski i kulturalno konstituisano i promenljivo samstvo, nasuprot esencijalizovanom i više statičnom, doslednom "sržnom samstvu" u humanističkim gledištima o slobodnom i samodeterminišućem pojedincu (Zlatanović, 2006). Tako, cilj nekih postmoderno orijentisanih teoretičara u socijalnoj psihologiji je da podstaknu veliki zaokret u razumevanju samstva i da u tom nastojanju istaknu neko *alternativno* samstvo – nasuprot preovlađujućem modernistički shvaćenom samodovoljnom (samozatvorenom) i individualizovanom samstvu, i isto takvom ličnom identitetu (npr., Shotter and Gergen, 1989).

Kontra-individualističko samstvo se može opisati na osnovu analiza nekoliko postmodernističkih teoretičara samstva i identiteta koji, kako je već rečeno, dele alternativno opažanje samstva kao socijalno i kulturalno uslovljene psihološke pojave, čije su prepoznatljive karakteristike decentriranost, rasparčanost i rasutost. Prema Majklu (Michael, 1994), razlike između modernog i postmodernog poimanja samstva moguće je sažeto izložiti sledećom listom dihotomija. S leve strane ove dihotomne liste su individualistički i modernistički izrazi, a s desne strane su antiindividualistički i postmodernistički izrazi: apolonijsko/dionizijsko, diskursivno/figuralno, kontemplativno/ekstatičko, molarno/molekularno. To znači da se "moderni" pojedinac i njegovo samstvo odlikuju atributima kao što su "samokontrolisanost", jedinstvenost, izdvojenost, uređenost i orijentisanost ka misli, jeziku i reprezentaciji. S druge strane, "postmodernog" pojedinca i njegovo samstvo opisuju izrazi kao što su nekontrolisanost, decentriranost, razjedinjenost (umnogostručenost), kao i orijentisanost ka afektu, predstavi (slici) i simulaciji. Ove dihotomije odslikavaju ne samo raspon izraza i metafora, nego sugerišu i narativni okvir kojim se može shvatiti postmoderna konceptualna alternativa. Tako, lista navedenih suprotnosti se može shvatiti i kao *deskriptivna*, po tome da ocrta dihotomiju individualističko – antiindividualističko, i kao *preskriptivna*, jer ona ističe udaljavanje od modernističkog samstva ka samstvu shvaćenom u postmodernističkom ključu (Michael, 1994).

Postmoderno viđenje samstva, "dekonstrukcija samstva", sugeriše da u socijalnoj realnosti postmodernog sveta samstvo postaje "empirijska neizvesnost". U "samstvo – drugi" dinamici ljudskih odnosa i identiteta, sa suštinskom raznovrsnošću i neodređenošću, subjekt nije ni objedinjen ni utvrđen kao ličnost. Lišen izvorne suštine i doslednosti u srži samstva, njegov identitet se odlikuje fragmentacijom jedinstva i otvorenosti za stalnu promenu – bolje reći, *zamenu*. Senka sumnje bačena je, tako, na modernu psihološku ideju da se subjektivnost suštinski odlikuje jedinstvom supstancijalnog samstva, čija je struktura relativno postojana. To onda znači da je subjektivnost ostala bez svog središta, da je razusredištena (decentrirana). Time se postmoderna misao udaljava od subjektivnosti u uobičajenom smislu, lišavajući subjekta postojanosti, integrisanosti i postignute individualnosti. Subjekt je, kako kaže Lovli (Løvlie, 1994), bačen u ponor anonimnosti.

Bez sumnje, posredi je krupan izazov predstavi moderne psihologije o skladnom i integrisanom "sržnom" samstvu: tradicionalno shvaćeno *supstancijalno* samstvo je razjedinjeno, raspršeno. I ne jedino samstvo, odnosno subjektivnost, nego je i *sâma stvarnost* u kojoj živimo postala takva – rasparčana (Gergen, 1994). Ona nije jedan "integrisan sistem"; pre, stvarnost je razjedinjena, fragmentisana akumulacija izdvojenih elemenata i događaja, skup raznovrsnih segmenata: "Sve se razliva; središte popušta; Puko bezvlašće preplavljuje svet", davno je zapisao pesnik Vilijam Batler Jefts (Jefts, 1978, str. 105).

Ovim radikalnim postmodernim interpretacijama i karakterizacijama samstva dodajemo da dekonstrukcija supstancijalnog i racionalnog samstva uključuje i nešto *aktivnije* razumevanje samstva kao skupa predstavljanja ili prikazivanja pred drugima na pozornici života, čime se izražava ideja o "relativnom samstvu koje zna da je relativno" (Løvlie, 1994). Drugim rečima, samstvo je skup uloga koje se tokom života pojedinca stalno umnožavaju; ono se iskazuje kroz obogaćivanje uloga i pokazivanja naših (spoljašnjih) lica. Samstvo se, dakle, može razumeti samo kroz

igranje različitih uloga i kroz prikazivanje ili predstavljanje, kako se danas pomodno kaže, "imidža" koji ljudi stvaraju za sebe ili oponašaju. U socijalnoj i kulturalnoj situaciji označenoj kao postmodernost mi živimo u nepreglednim mrežama *višestrukih* reprezentacija klase, pola, rase, jezika i raznovrsnih socijalnih odnosa. Pri tome, *značenja* variraju ne samo između pojedinaca, nego čak i *unutar* sâmh poedinaca.

U vezi sa prethodnim postmodernim poimanjima samstva posredstvom socijalno – psihološkog pojma *uloge*, izložit ću jednu zanimljivu analizu klasičnog dela književnosti koju je pružio savremeni američki psiholog Nil Jang. U svom postmodernističkom čitanju poznate Ibzenove drame *Per Gint*, Jang (Young, 1994) nalazi da ovo klasično delo svetske književnosti predočava postmoderni, rastočeni i zbrkani doživljaj samstva. Ovakvo samstvo se, videli smo, opisuje kao skup socijalnih uloga koje se tokom života pojedinca stiču i napuštaju, zbirka različitih identiteta koji se konstruišu i odbacuju ili prevazilaze. Još važnije je, međutim, da ova drama – koja predstavlja veliko, bezvremeno delo svetske književnosti – snažno ukazuje na mogućnost *rekonstrukcije* dekonstruisanog, razdeljenog samstva (subjekta) kroz saosećajne i posvećene odnose sa drugim ljudima; to je, uzgred rečeno, tema razvijena u egzistencijalističkoj analizi *Per Ginta* koju je dao egzistencijalistički psiholog Rolo Mej.

Pozivajući se na misao filozofa Džosaje Rojsa i na njegov opis konstrukcije ljudske svesti u razvoju ličnosti kao nečega što proističe iz interpersonalnih, porodičnih, opštedruštvenih i kulturalnih odanosti, Jang u svojoj interpretaciji glavnog junaka Ibzenove drame primećuje da je njegova jedina odanost ona koja se tiče avantura eksperimentisanja lavirintskim stimulusima i mogućnostima života, a ne odanost i posvećenost ljubavi prema nekoj osobi, pozivu, mestu ili objektu. Kroz likove glavnih junaka – Pera Ginta i Solvejg, njegove prve ljubavi, koja je pedeset godina čekala da joj se vrati – i njihove psihološke sukobe Ibzen sugeriše da se, postmoderno govoreći, *rekonstrukcija* dekonstruisanog samstva, koje je u svojoj srži postalo prazno i bez utemeljenja, može ostvariti samo negovanjem

saosećajnih, toplih i istrajnih odnosa pojedinca sa drugim ljudima. Drugim rečima, suštinska obnova uvažavanja interpersonalnih odnosa, sa svim što to podrazumeva, može da obnovi i rekonstruiše skladni osećaj *samstvo – drugi* realnosti kroz posvećenost i trajnost odnosa sa drugim ljudima.

Tako, ako sledimo Ibzenovu književnu imaginaciju, rastočeno samstvo pojedinca, rekonstruiše izgubljeni osećaj kontinuiteta i celovitosti kroz odanosti u odnosima sa bliskim osobama. Na taj način, ono što je psihološki razbijeno ima mogućnost da opet bude jedno, celovito. U zaključnom delu drame, na Perovo pitanje o tome gde je bilo njegovo "istinito samstvo" svih prethodnih godina, Solvejg odgovara biblijskim rečima: "U mojoj veri, u mojoj nadi i u mojoj ljubavi". Možda su to proročke reči – smatra Jang, čije mišljenje delim – koje sugerišu jedan novi horizont *iza* postmoderne problematizacije subjekta – dekonstrukcije racionalnog, supstancijalnog i integrisanog samstva. Svoje promišljanje inspirisano ovom klasičnom dramom Jang zaključuje sledećim ohrabrujućim rečima:

Naše novo postmoderno viđenje relaciono definisanog samstva može da povрати stabilnost izgubljenu u radikalnom decentriranju samstva u savremenoj psihologiji ako se ne zaboravi na sidrište, utočište i duševno zdravlje koji se nude relacionom samstvu negovanjem klasičnih vrednosti vere, nade i ljubavi. Na taj način, možemo da integrišemo drevno i savremeno kada utemeljujemo postojeće koncepte samstva na drevnim vrednostima; dobro odnegovane, te vrednosti su najsigurniji putevi radikalne otvorenosti za trajne i postojane odnose sa drugim ljudima.

(Young, 1994, str. 144)

Posvetio sam nešto više prostora Jangovoj analizi ove poznate drame norveškog pisca Henrika Ibzena jer smatram da ona, izvedena u postmodernističkom ključu, zaslužuje da joj se pokloni pažnja. Razlog tome je da njegovo psihološko čitanje ove drame ne ostaje samo na postmodernističkim projektima ili na iznošenju kulturalnih i

socijalno – psiholoških karakteristika našeg vremena koje nazivamo postmodernim dobom, na njegovim sumornim dijagnozama, niti na govoru o "kraju subjekta". Umesto toga, Jang nastoji da pruži jedno, terapijski rečeno, zaceljujuće gledište na ljudsko iskustvo. S dobrim razlogom, bez sumnje, on nam nudi poziv da se u lavirintima na koje nailazimo tokom života oslonimo na temeljne, bezvremene vrednosti vere, ljubavi i nade kao pouzdanih puteva ka našem sopstvenom samointegrisanju i postignuću celovitosti jedinstvenog, istinitog samstva. U suprotnom, ostavljeni bez takvih oslonaca u pronalaženju sebe samih i bez povezujućih niti našeg identiteta, naše postmoderno samoiskustvo kao pojedinaca pretili da bude iskustvo udaljavanja od sebe samih, iskustvo nepovezanih krhotina našeg praznog, razlomljenog, nepostojanog i na samoobmanama izgrađenog samstva.

Literatura

- Denzin, N.K. (1993). Rain man in Las Vegas: Where is the action for the postmodern self? *Symbolic Interaction*, 16, 65 – 78.
- Dowd, J.J. (1991). Social psychology in a postmodern age: A discipline without subject. *The American Sociologist* (Fall / Winter), 188 – 209.
- Gergen, K.J. (1991). Emerging challenges for theory and psychology. *Theory & Psychology*, 1, 13 – 35.
- Gergen, K.J. (1994). Toward a postmodern psychology. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Jejts, V.B. (1978). *Kula* (prepev: M. Danojlić). Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod.
- Kvale, S. (1994). Introduction: From the archeology of the psyche to the architecture of cultural landscapes. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Lather, P. (1994). Postmodernism and the human sciences. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Leing, R.D. (1989). *Jastvo i drugi*. Novi Sad: Bratstvo – Jedinstvo.
- Løvlie, L. (1994). Postmodernism and subjectivity. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.

- Michael, M. (1994). Postmodern subjects: Towards a transgressive social psychology. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and post-modernism*. London: Sage.
- Olport, G.V. (1969). *Sklop i razvoj ličnosti*. Beograd: Kultura.
- Olprot, G.V. (1997). *Nastajanje*. Beograd: Mond.
- Popović, B.V. (2002). *Bukvar teorije ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Scott, J. (1987). Critical tensions. (Review of Teresa de Laurentis, *Feminist studies / Critical Studies*) *Women's Review of Books* 5 (1), 17 – 18.
- Shotter, J., and Gergen, K.J. (Eds.) (1989). *Texts of identity*. London: Sage.
- Tejlor, Č. (1986). Humaziam i savremeni identitet. U: K. Mihalski (Ur.), *Čovek u modernim naukama*. Novi Sad: Knjievna zajednica Novog Sada.
- Young, N. (1994). Postmodern self-psychology mirrored in science and the arts. U: S.
- Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Zlatanović, Lj. (2006). *Savremene socijalno-psihološke tendencije u teoriji i istraživanju samstva*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Nišu.

Ljubiša Zlatanović

POSTMODERNISM AND "DEATH OF THE SUBJECT" – TOWARD A DECONSTRUCTION OF THE SELF

Abstract

Author discusses one of the central topics in postmodern psychology – the nature of the self. The main focus is on the key idea that has become a slogan of postmodern thought on human subjectivity – the idea of "death of the subject". It is pointed out that this idea, that implies relational conceptions of the self as a "network of relations" with others and the subject constituted as a "text", eliminates some basic assumptions of modern psychology – such as the idea of the autonomous and intentional agent, as well the idea of the essentialized and unified self. The implications of the postmodern deconstruction of the self are then discussed. Finally, it is presented Neil Young's the postmodern analysis of Ibsen's famous drama "Peer Gynt", where a subject's unified image of the self has become lost in

a labyrinth of self-centredness without any "true self" or "true centre" of personality.

Keywords: *postmodernism, deconstruction, self, "death of the subject", subjectivity*